

УДК 811.161(2)031

Євгенія Карпіловська

д. філол. н., проф.,

*Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,
завідувач відділу*

Михайло Зяблюк

к. юрид. н.,

Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво

«Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана,

директор

Енциклопедія «Українська мова»: структура та принципи укладання

Вихід у світ енциклопедії – подія, етапна не лише для науки і культури, а й для всього суспільства. Саме такі видання, призначені в стислому вигляді подавати читачам базові відомості про людину, суспільство та довколишній світ, унаслідують ступінь розвитку окремих галузей знань і в цілому рівень свідомості певної спільноти, її духовний потенціал. Для України значення таких видань українською мовою важливе з огляду на нагальну потребу в новій універсальній українській енциклопедії, адже з часу виходу в світ останнього тому другого видання «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) минуло вже понад два десятиліття. За ці роки постала Українська незалежна держава, радикально змінилося суспільство – замовник енциклопедії, а отже, змінилися й вимоги до принципів укладання таких видань, передусім до змісту певних циклів знань, їх тлумачення та способів подання. Новітні енциклопедії з окремих галузей науки готують надійне підґрунтя для створення сучасної загальної національної енциклопедії. Саме на цей запит української спільноти відповіла енциклопедія «Українська мова» (далі – ЕУМ), укладена колективами науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України та Інституту української мови НАН України разом з колективом працівників Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. Перше її видання побачило світ 2000 року. У 2004 році вийшло друком 2-е видання ЕУМ, виправлене і доповнене, а 2007 року – 3-є її видання, також виправлене й доповнене новими статтями та ілюстраціями.

Такий систематизований звід відомостей про українську мову та українське мовознавство створено вперше. Роботу над концепцією та реєстром енциклопедії «Українська мова» група провідних учених Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, до складу якої входили О. С. Мельничук, І. Р. Вихованець, В. В. Німчук, Н. Ф. Клименко, на чолі з академіком В. М. Русанівським розпочала ще наприкінці 1980-х років. Як наслідок роботи цього колективу 1988 року світ побачив тематичний покажчик-реєстр енциклопедії, згодом широко обговорений науковою громадськістю та освітянами. Безпосередня робота над ЕУМ, в якій взяли участь близько 130 авторів, тривала понад 10 років. У підготовці енциклопедії, крім науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, а після 1991 року – й створеного на його базі Інституту української мови НАН України, взяли участь провідні вчені Інституту українознавства імені І. П. Крип'якевича НАН України, Інституту педагогіки Академії педагогічних наук України, представники вишівської науки – Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Київського національного лінгвістичного університету, Національного університету «Кієво-Могилянська академія», Львівського, Одеського, Прикарпатського, Таврійського, Ужгородського, Донецького національних університетів, а також науковці з-за кордону: Австрії, Казахстану та Словаччини. Перше видання ЕУМ умістило 1797 статей. У другому її виданні – 1935 статей (понад 10,5 аркушів нових матеріалів та ілюстрацій). Третє видання подає 2027 статей. Основний корпус статей написали вчені – члени редколегії енциклопедії «Українська мова», визнані авторитети в певних галузях українського мовознавства: академіки НАН України В. М. Русанівський (співголова редколегії) – статті з історії української мови та граматики, О. С. Мельничук – з теорії мови та етимології, В. Г. Складенко – з акцентології, Г. П. Півторак – з історії української мови та української писемності; члени-кореспонденти НАН України В. В. Німчук – статті з історії української мови та діалектології, І. Р. Вихованець – з граматики сучасної української мови (морфології та синтаксису), О. Б. Ткаченко – з питань міжмовних контактів та соціолінгвістики, С. Я. Єрмоленко – зі стилістики та культури мови, Н. Ф. Клименко – зі словотворення та морфеміки; доктори наук, професори П. Ю. Гриценко – з діалектології та лінгвістичної географії, О. О. Тараненко (співголова редколегії) – з лексикології та лексикографії.

У передмові до енциклопедії редколегія визначила її основне завдання: подати в систематизованій і водночас стислій та доступній формі базові відомості про українську мову та українське мовознавство. Насамперед до спектру таких відомостей увійшли терміни та номенклатурні одиниці, пов'язані з: 1) різними складниками системи української мови; 2) її територіальним поширенням (діалектним розшаруванням); 3) соціальною та стилістичною диференціацією; 4) історичним розвитком; 5) контактами з іншими мовами світу; 6) пам'ятками української мови

та писемності; 7) застосуванням української мови та здобутків українського мовознавства в інших галузях наукового знання, суспільній практиці, зокрема в лінгводидактиці; 8) станом української мови та українського мовознавства в діаспорі. Передбачено було також подати відомості про тих мовознавців (українських та зарубіжних), письменників і громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток української мови та науки про неї, про установи, організації, друковані органи, що займаються дослідженням і пропагандою української мови. У передмові чітко визначений адресат книги. Автори особливо наголосили на тому, що енциклопедію розраховано як на фахівців-мовознавців, усіх, хто професійно працює зі словом, так і на широке коло читачів, які цікавляться українською мовою і проблемами сучасного українського мовознавства. Разом з тим автори ЕУМ намагалися уникнути спрощення поданих відомостей, замовчування тих проблем дослідження української мови, які не лише збурюють нині гострі дискусії в середовищі самих мовознавців, а й викликають неабияке зацікавлення всього суспільства. Це засвідчують такі статті, як «Державна мова» В. В. Німчука та «Офіційна мова» О. О. Тараненка, «Двомовність», «Мовна політика» та «Мовна ситуація» В. М. Брицина, «Правопис» Г. П. Півторака, «Давньоруська мова» В. А. Глущенко та Г. П. Півторака, «Руська мова» С. Я. Єрмоленко, «Західноруська писемна мова» В. М. Русанівського, «Русинська мова» П. П. Чучки, «Лінгвоцид» Б. М. Ажнюка та інші. У статтях виразно окреслена позиція авторів, їхнє осмислення явищ мови, проблем її історичного розвитку, здобутків українського мовознавства. ЕУМ подає стан української мови та українського мовознавства кінця ХХ – початку ХХІ століття в динаміці, розмаїтті наукових концепцій, поглядів, узагальнень, але робить це по-академічному виражено, аргументовано, не перетворюючи сторінки науково-довідкового видання на арену політичних баталій і вузькофахових суперечок.

Енциклопедія, як відомо, є одним із різновидів пояснювальних, або екзегетичних словників. Грецький етимон слова *енциклопедія* *ἐγκύκλιος παιδεία* в буквальному перекладі означає «циклічне навчання, виховання; цикл, коло знань», а отже, вказує на такі засадничі ознаки цього роду видань, як: 1) системність (циклічність) уміщених у них знань та 2) їхній навчальний, виховний, просвітницький характер. Способи систематизації в ЕУМ відомостей про окремі галузі дослідження української мови, формування циклів базових знань про них проаналізуємо на прикладі статей з історії української мови, галузі досліджень, що сьогодні привертає пильну увагу як фахівців, так і читацького загалу. Цей цикл статей постає як певна ієрархія понять і конкретних об'єктів опису. Читач завдяки системі перехресних відсилань і дефініцій одиниць реєстру ЕУМ – заголовкових слів чи словосполук статей – дістає можливість поповнювати свої знання з історії української мови. Він у разі потреби може просуватися в циклах статей від знання часткового, або знання про окреме поняття чи об'єкт (скажімо, про конкретну пам'ятку

української мови), до знання загального, або знання про проблему, стан її вивчення в сучасному українському мовознавстві в цілому. І навпаки, загальні статті уможливають одержання деталізованих знань про окремі поняття або об'єкти в межах цікавої для читача проблеми. Наприклад, загальна стаття «Історія української літературної мови» С. Я. Єрмоленко містить відсилання до статей про різні етапи історичного розвитку української мови («Староукраїнська літературна мова» В. М. Русанівського, «Нова українська літературна мова» Л. Т. Масенко), різні форми її існування («Усна мова», «Писемна мова», обидві – Д. Х. Баранника), територіальні («Західноруська писемна мова» В. М. Русанівського, «Західноукраїнська мовно-літературна практика» О. Г. Муромцевої) та стильові різновиди («Стильові різновиди староукраїнської мови» В. А. Передрієнка), конкретні твори різної тематики та стилю, писані українською мовою («Пам'ятки української мови» В. В. Німчука). У свою чергу, статті, присвячені окремим проблемам історії української мови, дають змогу виходити на вищий рівень узагальнення знань з цієї галузі мовознавчих досліджень. Так, стаття І. П. Чепіги про Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., один з перших українських перекладів канонічного тексту Четвероєвангелія, не тільки подає читачеві загальні відомості про цю визначну пам'ятку староукраїнської мови та мистецтва XVI ст., а й знайомить його з особливостями тогочасної української мови, які відбиває текст Пересопницького Євангелія, зокрема з поєднанням у ній народнорозмовних і книжних елементів. Додані до цієї статті ілюстрації (сторінка оригінального рукописного тексту Пересопницького Євангелія та обкладинка його видання, здійсненого транслітерованим способом Національною бібліотекою ім. В. І. Вернадського НАН України 2001 року) доповнюють уявлення читача про цю духовну святиню українського народу. У межах різних циклів окремі терміни та номенклатурні одиниці – назви конкретних об'єктів – можуть упорядковуватися за різними відношеннями: рід – вид, частина – ціле, об'єкт – його атрибути, клас – елементи класу тощо.

У свою чергу, цикли статей, присвячені окремим мовознавчим галузям, також пов'язані в ЕУМ між собою. Завдяки цьому енциклопедія «Українська мова» і постає як єдиний комплекс знань про українську мову та українське мовознавство. Наприклад, уже згадані статті про пам'ятки української мови містять безпосередні й опосередковані відсилання до таких статей інших циклів енциклопедії, як «Друкарство» і «Першодруки» М. С. Тимошика, «Святе Письмо» В. В. Німчука, «Літописи» Д. Г. Гринчишина, «Грамоти» М. М. Пещак та ін. Стаття ж Г. П. Півторака «Письмо» скеровує читачів, зокрема, до циклу знань про ті різновиди письма, які використовували для створення пам'яток української мови. До цього циклу ввійшли статті В. Б. Задорожного «Устав», «Півустав» та «Скоропис». Ілюстрації, що супроводжують зазначені гасла, допомагають зацікавленим читачам ознайомитися з особливостями тієї чи іншої графічної системи, історичними різновидами українського письма. Зразок уставу подає сторінка з Галицького Євангелія

1144 року, півуставу – сторінка Західноруського Псалтиря XIV ст., скоропису – уривок з листа гетьмана Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 року.

Стаття «Історичний словник» Д. Г. Гринчишина пов'язує щойно розглянуті цикли статей з циклом відомостей про різні типи словників української мови. Створення цього циклу є важливим здобутком енциклопедії «Українська мова». Уже видані енциклопедії білоруської, польської, російської, словацької та чеської мов не мали такого циклу. Статті про різні загальні та аспектні лінгвістичні словники – історичні, етимологічні, тлумачні, діалектні, перекладні, словотвірні, частотні, термінологічні, словники мови письменників, синонімів, антонімів, іншомовних слів та інші – формують панораму здобутків української лексикографії. До важливих новацій у структурі мовних енциклопедій належить і вміщений в ЕУМ цикл статей про контакти української мови з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами: балтійськими, білоруською, єврейськими, німецькою, польською, російською, румунською, словацькою, тюркськими, угорською та чеською. Матеріали цих статей унаочнюють не лише впливи, яких упродовж своєї історії зазнала українська мова з боку інших мов, а й вплив української мови на інші мови світу. Статті згаданого циклу додають важливу мовну інформацію до таких більш загальних статей, як «Запозичення», «Інтерференція» і «Міжмовні контакти української мови» О. Б. Ткаченка, «Двомовність» В. М. Брицина, «Білінгвізм письменника» Т. К. Черторизької та С. Я. Єрмоленко.

Особливу увагу автори ЕУМ приділили питанням навчання та пропаганди української мови. Їх, зокрема, висвітлює цикл статей, присвячених викладанню української мови в школі та вищих навчальних закладах: «Українська мова в школі» М. Я. Плющ, «Методика викладання української мови» та «Письмові роботи з мови» О. М. Біляєва, «Підручники української мови» М. С. Вашуленка, О. М. Біляєва та К. Г. Городенської тощо. У цьому циклі можна знайти і відомості про науково-методичні видання для викладачів української мови, як створені ще в радянські часи, так і засновані вже у незалежній Україні. Це, наприклад, статті О. М. Біляєва про журнал «Дивослово» (попередня назва «Українська мова і література в школі»), який виходить з 1951 року або Н. Ф. Непійводи про заснований 1999 року журнал «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах». Взагалі ж науково-теоретичним та науково-методичним друкованим органам з проблем дослідження та навчання української мови, що видавалися й видаються в Україні та за її межами, ЕУМ відвела значне місце. Серед них, крім згаданих вище, такі добре відомі філологам і освітянам видання, як «Мовознавство» – журнал Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (стаття В. І. Чумака), «Українська мова» – журнал Інституту української мови НАН України (стаття І. Р. Вихованця), «Урок української» – журнал Національного університету «Києво-Могилянська акаде-

мія» та Київського національного університету ім. Т. Шевченка (стаття О. М. Чумак), збірник «Культура слова» Інституту української мови НАН України (стаття С. Я. Єрмоленко), «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (стаття Д. Г. Гринчишина); такий рідкісний і, можливо, мало відомий пересічному читачеві журнал, як «Рідна мова» (стаття В. Б. Задорожного), який упродовж 1933–1939 рр. видавав у Варшаві І. І. Огієнко, та інші періодичні й неперіодичні видання.

Помітне місце в системі відомостей, презентованих ЕУМ, займають персоналії. Вони становлять майже чверть її реєстру – 498 статей. У цьому також полягає істотна відмінність ЕУМ від інших енциклопедичних видань з питань мови, наприклад, енциклопедій російської або польської мов. Персоналії дають читачам можливість познайомитися з життєвим шляхом і доробком тих учених, чії імена визначають сьогодні обличчя й авторитет українського мовознавства у світі. На особливу увагу читачів, безперечно, заслуговують розвідки, присвячені репресованим українським мовознавцям, діяльність яких свідомо замовчували в радянський період. Це статті: М. Г. Железняка про В. М. Ганцова, З. Т. Франко про Г. К. Голоскевича, О. Г. Муромцевої про О. Б. Курило, Є. С. Регушевського про Г. О. Сабалдира, М. А. Жовтобрюха про О. Н. Синявського, Т. Б. Лукінової про Б. Д. Ткаченка, З. Т. Франко та М. П. Зяблюка про К. Й. Студинського, Т. І. Панько про П. П. Кострубу, П. О. Селігея про Г. Г. Холодного та інші матеріали, присвячені представникам старшої генерації вітчизняних мовознавців.

У другому й третьому виданнях енциклопедії «Українська мова» тексти статей істотно виправлені, доповнені новими відомостями та ілюстраціями. У них враховані зауваження і пропозиції, висловлені в численних рецензіях і відгуках читачів після виходу першого видання. Уміщено також низку нових матеріалів, серед яких: статті «Гіперкоректність» і «Дискурс» С. Я. Єрмоленко, «Гніздо» Є. А. Карпіловської, «Друкарство» М. С. Тимошика, «Епіграфіка» та «Святе Письмо» В. В. Німчука, «Когнітивна лінгвістика» М. П. Кочергана, «Контрастивна лінгвістика» і «Лінгвоцид» Б. М. Ажнюка, «Ораторський стиль» Л. І. Мацько, «Харківська філологічна школа» В. Ю. Франчук, «Лінгвофілософія» Ф. С. Бачевича, «Мова інтернет-комунікації» С. Г. Чемеркіна, «Мова реклами» О. В. Ожигової; персоналії: «Г.Бідер» та «В. М. Мокієнко» О. О. Тараненка, «О.Брох» П. Ю. Гриценка, «А. І. Волошин» В. В. Німчука, «В. І. Даль» Б. К. Галаса, «І. М. Дзюба» і «Д. В. Нитченко» М. П. Зяблюка, «М. П. Драгоманов» І. С. Гнатюк, «І. В. Качуровський» А. К. Мойсієнка, «Г. П. Кочур» Р. П. Зорівчак, «Леся Українка» В. І. Статєєвої, «М. О. Лукаш» Р. П. Зорівчак і В. Р. Савчин, «О. М. Молдован» В. Ю. Франчук та інші.

Доступність форми викладу матеріалу в енциклопедії підсилює ілюстративний ряд. У її третьому виданні налічується 235 ілюстрацій (у т. ч. 13 кольорових), кольорова «Карта говорів української мови» та 44 таблиці. Наприклад, на кольоровій вклейці до статті «Пам'ятки української мови» В. В. Німчука читачі мають

змогу побачити мініатюри, художні заставки, фрагменти текстів таких видатних здобутків української писемності, як Київський Псалтир 1397 року, Острозька Біблія 1581 року, «Лексикон» Памва Беринди 1627 року. Окрема ілюстрація подає видання серії «Пам'ятки української мови», здійснені Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні та Інститутом української мови НАН України упродовж 60 – 90-х років минулого століття. Серед них – тексти різної тематики, будови, які за свідчують розмаїття функціональних стилів української писемної традиції: «Грамоти XIV ст.», «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.», «Лексикони Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського», «Вірші. Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва, «Лікарські та господарські порадики XVIII ст.», «Приватні листи XVIII ст.», «Словник української мови» П. П. Білецького-Носенка, укладений у першій половині XIX ст., та інші твори.

Постійне оновлення є невід'ємною рисою енциклопедичних видань, адже вони покликані відображати як динаміку самого об'єкта свого опису, так і еволюцію наукових знань про нього. А отже, перевидання енциклопедій має бути плано-мірним процесом, незалежним від фінансової спроможності того чи іншого видавництва або наукової установи. Підготовка, видання та поширення енциклопедій і взагалі літератури навчального, інформаційно-довідкового, просвітницько-виховного типу потребують патронату держави, як юридичного, так і фінансово-організаційного. Авторський колектив, редактори і видавці енциклопедії «Українська мова» щиро сподіваються, що така світова практика підготовки та випуску енциклопедичних праць стане нормою і в новій Україні. Для духовного відродження нашого суспільства, утвердження української мови як мови державної, для піднесення ваги української мови та українського мовознавства у світовій спільноті потрібні систематичні знання про їхній стан, особливості розвитку, проблеми і здобутки. Енциклопедія «Українська мова» і виконує роль такого провідника, орієнтира у мовному світі для всіх, хто цікавиться українською мовою та українським мовознавством. Вона в доступній для будь-якого читача формі дає базові знання з широкого спектру мовних проблем, а завдяки їх системному впорядкуванню відкриває можливості для поповнення та поглиблення цих знань.